

39. Бережниця Дубровицького р-ну Рівненської обл.
40. Берестя Дубровицького р-ну Рівненської обл.
41. Вичівка Дубровицького р-ну Рівненської обл.
42. Мочулище Дубровицького р-ну Рівненської обл.
43. Орв'яниця Дубровицького р-ну Рівненської обл.
44. Сошичне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
45. Якушів Ратнівського р-ну Волинської обл.
46. Вербаїв Луцького р-ну Волинської обл.
47. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл.
48. Жиричі Ратнівського р-ну Волинської обл.
49. Новий Мосир Ковельського р-ну Волинської обл.
50. Добре Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
51. Згорани Любомльського р-ну Волинської обл.
52. Хорохорин Луцького р-ну Волинської обл.
53. Зарудчі Любешівського р-ну Волинської обл.

Л. Пономар
(Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО ОДЯГУ В ЕТНОГЕНЕТИЧНОМУ АСПЕКТІ (на матеріалі одягу Правобережного Полісся)

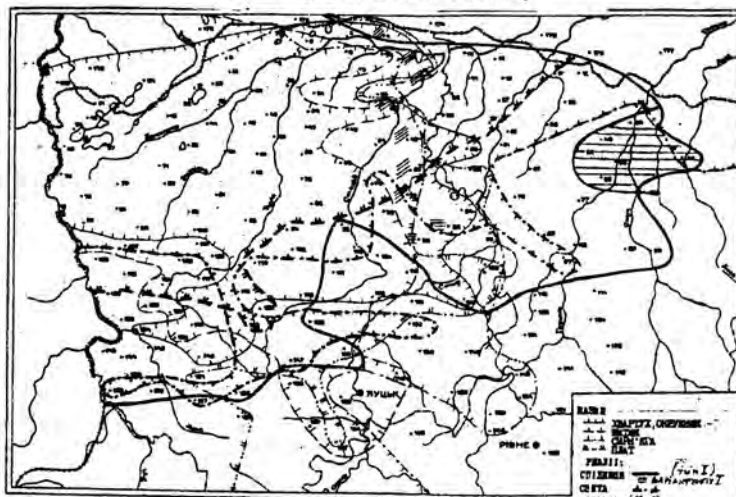
Загальновизнаним є факт, що етногенетичні дослідження вимагають організації комплексної розробки проблематики силами археологів, антропологів, лінгвістів, етнографів. Народний костюм представляє собою історично безперервну хроніку, і одна із важливих його ознак – етновизначальна, що проявляється як єдине і різноманітне в просторі і часі¹. Для народних українських комплексів характерна, поряд з спільними елементами, регіональна та мовна диференціація. Генетичною основою цієї диференціації, на думку багатьох дослідників, були південноруські літописні племена².

Доповідь присвячена проблемам етнічної традиції, спадкової інформації на прикладі лінгво-етнографічного дослідження одягу Правобережного Полісся (від Західного Бугу до Дніпра), зокрема ареального, із залученням даних археології та антропології. При цьому ми виходимо не з тези обов'язкового співпадання матеріальної культури з етносом та мовою, а ставимо за мету виявляти закономірності, що приводять до співпадання чи неспівпадання. У Правобережне Полісся входить Західне Полісся та Середнє (Центральне). Мова йде про матеріальну культуру цих двох частин, що склалися в схожих природних умовах, мають подібний тип господарства. У дослідженні поставлене завдання – виявити етнопоказові ознаки, що детермінують їх етнічну відокремленість. До спеціального дослідження цієї території спонукали різні погляди на визначення комплексів поліського костюма.

Одні дослідники розглядають одяг північних районів Волинської, Рівненської, Житомирської областей як один комплекс Правобережного Полісся, виділяючи Волинь; інші – два комплекси: західнополіський (одяг Волинської та Рівненської областей) і центральнополіський (одяг Житомирської області)³.

Нові матеріали, зібрані шляхом експедицій за спеціальною програмою та покладені на карти, засвідчують необхідність нового підходу до інтерпретації матеріалу з одягу Західного Полісся та його назв. Головні

Схема співвідношення територіального розмежування
реалій і термінів західнополіського одягу

висновки були такі: пасмо ізоглос традиційних назв *хвартух* ‘спідниця’, *сирнега* ‘свита’, *плат* ‘намітка’, *шкіряний пояс* виділяє межу між західнополіськими та середньо-поліськими говорами у межиріччі Стоходу і Стиру⁴, яка проходить близько до межі між західнополіськими, середньополіськими та волинськими говірками, визначеною в Атласі української мови⁵ та у працях О.М.Євтушка⁶, І.Д.Аркушина⁷. Пасмо ізопрагм реалій – верхнього одягу з овечого сукна, полотняної спідниці, типів візерочки за оздобленням, що підсилюється протиставленням інших етнографічних явищ, виділяє межу в межиріччі Стиру та Горині, окремими пасмами заходять за Горинь до Случі. Пасмо ізоглос та ізопрагм у басейні Стиру накладається на антропологічні області (волинський тип), виділені В.Д.Дяченком⁸ та на вже більш уточнені межі цих областей у праці С.П.Сегеди⁹; а також збігається з ареалами, окресленими за матеріалами досліджень народного будівництва С.В.Верговського.

Дослідження різних видів та типів комплексів одягу, назв і їх ареалогії на цих територіях теж достійно демонструвало розрізнення за кроєм, оздобленням, назвами. Наприклад, поширені типи вибалки – гнуті з дерева, виті, що диференціюються за матеріалом на підтипи (з скрученого льону, з шплетеного льону у вигляді коси, з соломи, з скрученого полотна), виявляють регіональні, локальні та поодинокі локальні західнополіські риси. Регіональний тип найбільше представляє дерев’яна кибалка. Різні назви, що відбивають протиставлення за матеріалом, засвідчують використання лісової сировини: *кибалка*, *кімбала*, *кімбалок*, *кеча*, *кичка* (їх походження пов’язане з ідеєю згинання і скручування – це об’єднає їх з типом “витих”), *ківер*, *лубок*, *каблук*, *обруч*. Цей тип охоплює більшу частину території, затухає у північно-східній та південно-східній частинах. Виті кібалки виділяються як ще один регіональний комплекс – з льону. На відміну від Житомирського Полісся, де був поширений найпростіший вид кібалки – скручування повісма льону разом з косима, на Західному Поліссі переважали розвинені форми витої кібалки.

На Західному Поліссі не було поширене коралове намисто, що є типовим для Житомирського Полісся. Специфіку західнополіського регіону визначало побутування багатьох видів одягу, наприклад дерев’яного взуття, видовбаного із суцільного дерева (*чуні*, *трепи*, *дерев’янки*, *колодки*, *гандали*) елементи балто-слов’янської і скандинаво-германської традиційних культур, та особливості використання одягу в обрядах – в обряді “звоювання тура” – покривання молодію наміткою (*наміткою*, *платом*) тощо.

Звичайно, тут можна говорити про процеси етнічної та мовної диференціації на основі специфіки соціально-економічного розвитку територій, різних контактів. І все ж, як ця робота, так і інші настановлюють на зв’язок диференціації культури з давніми етнічними групуваннями на цій території, засвідчують сліди особливостей родо-племінних говорів. Мовознавці проводять межу між цими групуваннями у межиріччі Стиру та Горині¹⁰. За археологічними даними первісна територія сягала межиріччя Горині та Случі¹¹. Один із головних висновків роботи полягає в тому, що одяг Волинської та Житомирської областей виділяється в окремі типи, а райони Рівненської області – коридор у межиріччі рік Стиру, Горині, Случі, аж до Уборті – є перехідною зоною: частина типів реалій і назв об’єднає їх із Волинським Поліссям, Житомирським Поліссям, частина – протиставляє. Виділяючи мовні особливості у цих регіонах, М.В.Никончук пов’язує їх з особливостями племінних говорів і розглядає їх як релікти¹².

Так само, межу у межиріччі Стиру і Горині гіпотетично можна розглядати як залишок особливостей родо-племінних говорів, що входили до північної частини Червенської землі (X ст.). На думку дослідників, Червенська земля захоплювала ріку Стир, але не доходила до Горині¹³.

Звертає увагу той факт, що територія давніх волинян, деревлян у подальшому входженні їх до різних територіальних об’єднань зберігає генетичну традицію. І це виявляється у виокремленні певних рис у різні історичні періоди – часів Київської Русі, Володимир-Волинського князівства, Литовської держави, Польщі, Росії, у слідах найдавніших контактів, міграцій, що простежуються виразно на матеріалі одягу. Показовою є назва верхнього одягу свити – *серніга*, що охоплює найбільший ареал на Західному Поліссі (Карта № 1), несе загальнорегіональні риси. Назва зустрічається у східнослов’янських говірках – *семиряга*, у покутських спорадично у бойківських та буковинських; *семряга* у полтавських, білоруських; *семряга* у російських; крім східнослов’янських мов, лексема *sierniega* ‘груба тканина’ відома у польській мові (12).

У збірнику “Лексика Палесся у прасторі і часе” білоруський вчений В.У.Мартинів наводить як надійний приклад західнополісько-балтійських контактів лексему *серніга*. Ця лексема становить особливу цікавість – вона є найпоширенішою назвою верхнього одягу на Західному Поліссі і творить

основний ареал, відділяючи західнополіські говірки від середньополіських, в яких поширені лексеми *свита, свитка*. В.У.Мартинів підтримує міркування О.Брюкнера про відповідність псл. *siertm* до лит. *siřmas* 'сірий', що стало, очевидно, джерелом назви верхнього одягу з грубого нефарбованого сірого сукна. На користь цього свідчать і синоніми до цієї лексеми бр. *шарак*, п. *siętak*, пор. також *сірий* 'верхній одяг з сукна' у наддністрянських говірках, *сіряк* 'задня частина запаски – поясного жіночого одягу з неваляного сукна домашньої роботи' у середньонаддніпрянських говірках, а також неможливість розкласти його на слов'янському ґрунті на словотворчі форми і, навпаки, легке тлумачення його на балтійському ґрунті (**siřmas*= лит. *siřmas* і балт. суф. **iņgas*). Автор робить висновок про балтійське (голядське) походження, підтверджуючи це ще одним вагомим фактором – географією слова (лексема відома в білоруських, у мазовецьких, кашубських і в деяких центральноросійських говірках), яка повністю збігається з міграцією голяді на схід¹⁴. Ареал, утворений лексемою **серніга** (і фонет. варіанти), накладається на територію розселення волинян – від Західного Бугу до Горині, де з XI-XIV ст. було Володимиро-Волинське князівство, несе уточнюючу інформацію щодо хронологічних і територіальних меж поширення цієї лексеми. Слово **сермяга** зафіксовано в давніх текстах з XIV ст. "Не видади, столко народа въ овчихъ шерстехъ, вси бо бяху въ сермягахъ"¹⁵.

Матеріал з одягу Західного Полісся засвідчив особливість цієї території – нашарування на північну діалектну основу південно-західних говіркових рис, спільність з одягом Наддністрянщини (наприклад, назви *сукман, сердак, димка, рантух, нагавиці, кепка*), особливо у надбузьких говірках. Це, можливо, пов'язано із напрямом заселення надбузької території з південного заходу і з об'єднанням Галицько-Волинського князівства у XIII ст. (звертає увагу й той факт, що межі між Галицьким і Волинським князівствами відповідає межа між волинськими та наддністрянськими говірками). Особливий інтерес викликають маргінальні ареали – зони Побужжя та зона басейну Горині, що зберігають давні типи реалій, архаїка яких підкріплюється давніми назвами, утвореними на слов'янському ґрунті або представленими давніми запозиченнями. Зокрема, у північно-східних районах Рівненщини (басейн Горині) поширені такі назви: *тканка, тканица 'кибалка', портюх, 'полотняна спідниця', сукня, 'полотняна спідниця', курташе 'верхній одяг', шоломок 'жіноча шапочка', ланіко 'кибалка' (балтизм), домоткан 'вовняна спідниця'*. У цій зоні поодинокі фіксуються шкіряні постолі, носіння чоловіком сережки у вусі тощо. С.П.Сегеда за антропологічними даними виділяє населення цієї території, як особливо давнє¹⁶.

Цікавим є і західний ареал, вздовж Західного Бугу. Виділяється північно-західна зона – виразний ареал її творять назви *нагавиці, 'штани', латуха 'верхній одяг з овечого сукна'*. Тут склалася традиція відрізання волосся жінкам по вуха після одруження як перехід до статусу заміжньої жінки – так звані села-підрізаниці. Такий звичай побутував ще у XVIII ст. в естонських етнографічних районах¹⁷.

Ймовірно, тут можна говорити про фіннослов'янські або балто-слов'янські зв'язки, оскільки в минулому територія сучасних народів Прибалтики була пов'язана. Як свідчення таких зв'язків, наводить також на прикладі розміщення нарукавної вишивки на сорочках Західного Полісся та Литви відомий мовознавець А.П.Непокупний у книзі "Балтійські родичі слов'ян"¹⁸. Чітко окреслений західний ареал вздовж Бугу виділяють типи вовняних і полотняних спідниць, зокрема спідниця, переткана поздовжніми або поздовжньо-поперечними кольоровими (синіми та червоними) смугами із назвами – *ленка, бурка*, рідше – *рандак, рябак, синьоха, синька, димка, полотнянка*.

Давні слов'янські назви та характер оздоблення засвідчують архаїку: зокрема, археологи виявили такий самий тип тканини – клітчастий. Вчені датують ці знахідки клітчастої тканини XI – XII століттям (припускають, що це був поясний одяг і кольори клітки розрізняли різні етнічні групи. Збережений синій колір у традиційному російському поясному одязі – поневі в Рязанській, Калузькій губерніях пов'язують з вятчачами, а червоний колір поневі у сусідніх районах – з радимичами¹⁹. Назву *рандак* можна розглядати як пов'язану з давньоруським *рядно*, що походить від *ряд* (ряд), (пор. лемківське *рядна* 'ганчірка, шмата', бойківське *рядина* 'полотно, сорочка, волинське *ранте* 'лахміття', наддністрянське *рантух* 'рядно', *радовос* 'тканина, виткана в ряди в берестейських говірках). Очевидно, розвиток семантики йшов у напрямі: 'тканина' – 'головний убір' – 'поясний одяг', інші види одягу – 'сорочка' тощо²⁰.

При дослідженні одягу Західного Полісся виявлено південнослов'янські паралелі, наприклад, назви *ручник* 'намітка', *кleshня* 'колоша штанів'. Ці території пов'язує розселення слов'ян: про прихід в Словаччину, Подунав'я населення з України свідчать антропологічні дані – можна висловити гіпотезу про мотивування появи наведених паралелізмів. Очевидно, під гіпотезу розселення слов'янських

племени підпадають і назви спідниці *ленка*, свити *латуха* – паралелі з російськими говорами, *бурка* ‘вовняна спідниця’ – з словенськими, південнопольськими говорами. Назва *бурка* виводиться з латинської – *burra* ‘стрижена вовна, грубий мохнатий одяг, зіставляється з тюркським – ‘шапка з овечого сукна. На основі семантичних зіставлень у різних мовах нами висунута інша версія, що припускає модель розвитку сумантики на слов’янському ґрунті: вівця – шерсть вівці – виріб: *burka* ‘овняна турецької породи – бурка ‘овчина’ – бурка ‘шапка з овчини’, ‘спідниця’.

Деякі головні жіночі убори, наприклад *чільце*, можна також віднести до реліктів, що нагадують одяг літописних волинян за археологічними знахідками. Генетичних код, очевидно, виявляє закономірності, що діють і у пізніші часи, наприклад розрізнення спідниць з фабричної тканини початку-середини ХХ ст.

На обстежуваній території виділяються регіональні особливості спідниць з фабричної тканини за кроєм, оздобленням, назвами, що виразно виявляються при зіставленні їх зі спідницями Житомирського Полісся: 1) за кроєм та оздобленням – на Західному Поліссі переважають спідниці, прикрашені внизу рядами нашитих вузьких стрічок або тканини. Водночас тут поширені різновиди спідниць у складки різного виду (які накладаються, зустрічні, плісе). На Житомирському Поліссі найпоширеніший тип спідниці з фабричної тканини – з оборкою внизу, прикрашеною мереживом, оксамитом; 2) за назвами спідниць. Хоча на обох територіях поширена стрижнева назва *сподниця* (і фонетичні варіанти), кожен тип спідниці уточнено описовою конструкцією, що передає характер оздоблення, крою. Ці описові конструкції на території Західного та Житомирського Полісся різні. Західне Полісся: *сподниця (спудниця) з лентами, засцяшками, басаменами, биндами, китайками, гальонами* (стрічками); *нашивками, облямівками* (смужками тканини); *бархатом* (оксамитом), *кружевом* (мереживом). Житомирське Полісся: *сподниця (сподніца) з фальбонами, фальбанкою; фальбанка* (з оборкою); для цієї території характерна назва оксамиту – *менчестер*, мережива – *корунки*. Західне Полісся виділяється широким рядом назв спідниць: за наявністю складок – *спудниця у контрохвалди, з контрохвалдами; спудниця з хвалдами, гармонька*; за матеріалом – *ліпагова сподниця, ліпага, барханка, тернова спудниця, оксамітна спудниця*.

У світі вищевикладеного актуалізується значення спеціальних ареальних досліджень етнолінгвістичних явищ, у тому числі, окремих тематичних, з метою характеристики меж їх поширення та порівняння їх з ареальними даними історії, антропології, археології, що є продуктивним для проблем етногенезу та етнокультурної історії українців.

1 Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 74-75.

2 Залізник Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – С. 130; Балущок В.Г. Етногенез українців. – НТЕ, 2002. – №1-2. – С.26-34.

3 Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наук. Думка, 1977. – С.; Молчанова Л.Н., Стельмащук Г.Г. Одежда П. Полесье. Материальная культура. – К., 1988. – С. 352.

4 Людмила Пономар. Назви одягу Західного Полісся – К. 1997. – С. 66.

5 Атлас української мови: В 3-х т. К., Наук.думка. – 1984-1988. – Т.ІІ, К.295, 334, 374, 383.

6 Евтушок Л. Лексика сільського строительства в українских западнополесских говорах. – Автор дис... канд. филос. наук. – Киев, 1989.

7 Аркушин Г. Охотничья лексика западнополесских говоров. – Автор. Дис... канд филос. наук – Ужгород, 1986.

8 В.Д.Дяченко. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – К. 30.

9 Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. – К., 2001. – С.103-105.

10 Атлас української мови. В 3-х т. К., Наук.думка. – 1984-1988. – Т.ІІ, К.295, 334, 374, 383.

11 Кухаренко Ю.В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (По материалам археологических исследований) // Полесье: Лигвистика, археология, топонимика. – М., 1968. – С.44.

12 Матвіяс І. Українська мова і її говори. – К., 1990. – С.53.

13 Матвіяс І. Вказана праця.

14 Лексика Полесья ў просторе и часе. – Мінськ, 1971. – С.10.

15 Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – М, 1893-1913. – Т.1. – С.1340.

16 Сегеда С. Вказана праця. – С.105.

17 Эстонская народная одежда: – Таллин, 1960. – С. 27.

18 Непокупний А. Балтійські родичі слов’ян. – К., 1979 – С. 126.

19 Рабинович М. Древнерусская одежда IX-XIII вв. II Древняя одежда народов Восточной Европы – М., 1986 – С. 44-45.

20 Пономар Л. Вказана праця – С. 24.